

1.500 ANYS DEL CONCILI DE GERUNDA (A. 517)

N. M. AMICH I J. M. NOLLA

Resum

L'any 2017 es compleixen els 1500 anys de la signatura de les actes del que fins avui és, amb les notícies de què disposem, el primer i únic concili eclesiàstic que es va celebrar a la ciutat de *Gerunda* en època tardoantiga, l'any 517.

Aquesta reunió conciliar, a més, testimonia el paper important i decisiu de la ciutat gironina i de la seva seu episcopal en el marc de la província eclesiàstica de la *Tarraconense* a inicis del segle VI.

Paraules clau

Gerunda, concilis eclesiàstics, antiguitat tardana, món visigot.

Abstract

It's now in 2017, 1500 years since the signature of the acts of what up to now is, with the news we have, the first and only ecclesiastical council celebrated in the city of Gerunda, in the late Antiquity time, in the year 517.

Moreover, this council testifies the important and decisive role of Girona and of its Episcopal See, in the frame of the ecclesiastical province of Tarraco at the beginnings of the 6th century.

Key words

Gerunda, ecclesiastical councils, late Antiquity time, Visigothic world.

El dia 8 de juny de l'any 2017 es compleixen 1500 anys d'ençà de la celebració, l'any 517, del primer i únic concili eclesiàstic celebrat a l'antiga ciutat de *Gerunda* en època tardoantiga i visigòtica i del qual tenim notícia actualment. Les *civitates* de *Gerunda* i *Impurias*, Girona i Empúries, van ser les úniques que van saber adaptar-se als nous canvis que es van dur a terme en aquesta zona d'Hispania a cavall entre els segles III i IV i és per això que ambdues van acabar per convertir-se en les úniques seus episcopals en el període que s'escola entre el segles IV i principis del segle VIII. La seva ràpida integració a la nova província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, sembla que ja durant el mateix segle IV, va permetre a les dues ciutats participar aviat

de la vida eclesiàstica d'aquesta zona del nord-est peninsular. La celebració d'aquest concili, a part de testimoniar-nos una successió episcopal plenament consolidada en les dues ciutats del nostre territori, ens indica l'important paper que jugaren Girona i Empúries durant aquesta època, com a punt de contacte entre el món de la Gàl·lia i la *Narbonensis* i el del nord d'Hispania.

LA CIUTAT TARDANA

De les característiques físiques de la ciutat baiximperial i tardoantiga de *Gerunda* en sabem menys coses del que voldríem, tal com també passa amb les etapes anteriors des del moment fundacional (Nolla *et al.*, 2016, 419-452, amb la bibliografia anterior). Coneixem bé el traçat teòric interior del nucli urbà definit des dels orígens i que ha pervingut amb força i amb modificacions puntuals que es poden resseguir i explicar fins a l'actualitat, que, com tindrem ocasió de veure, permet fer-se una idea general pàl·lida de la forma de la ciutat sempre ben definida en la seva superfície pel recorregut de les defenses urbanes, alçades inicialment durant la tercera dècada del segle I aC i refetes a consciència en època tetràrquica, a l'entorn del 300 (sobre aquestes muralles, Nolla, 2007, 633-647; Nolla i Vivó, 2012, 49-69). Diverses excavacions que van afectar el sector nord del recinte urbà, actual Força Vella, han proporcionat dades valuoses sobre diversos sectors urbans, moltes de les quals entren de ple en l'etapa que ara mateix ens interessa i que ens permeten fer-nos una idea més ajustada d'aquella realitat (Nolla *et al.*, 2008).

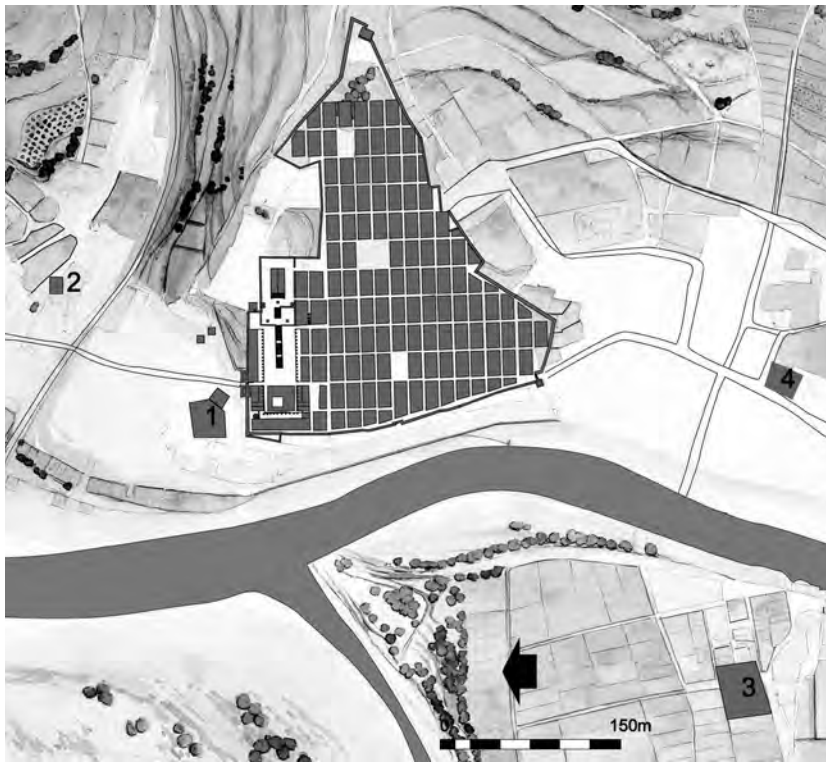
Les muralles baiximperials van refer i modernitzar les velles defenses republicanes obsoletes i en alguns llocs poc operatives. No van significar un canvi de traçat sinó l'aprofitament del vell recorregut i de tot allò que podia fer-se servir amb l'afegit d'obra nova que modernitzava el conjunt i el feia més eficaç, com la construcció de noves torres a les portes nord i sud del recinte i la reconstrucció completa de la torre que defensava l'angle de llevant del conjunt. Durant els primers anys del segle V va caldre reforçar amb una torre-porta l'anomenat accés del fòrum, cosa que degué semblar necessària per a una millor defensa global. Aquestes muralles estigueren en ús fins a la darrerria del segle VIII.

Quan la ciutat aplegà, l'any 517, el concili provincial, el que quedava del regne visigot després de l'ensulsiada del 507 (Vouillé) era governat des de Ravenna per Teodoric Amal, monarca dels ostrogots, aleshores la primera

potència d'occident. De fet, Teodoric governava en nom del seu nét Amalari, menor d'edat. Tots els indicis posen de manifest que fou una etapa de bon govern i de tolerància que se'ns fa palesa en la celebració de diversos concilis de l'Església catòlica i en la llibertat i autonomia que gaudiren.

Aquestes circumstàncies podrien posar-se en relació amb algunes construccions i reformes urbanes que podem observar en sectors determinats de la ciutat. L'element més significatiu, de més gruix d'aquells anys, correspon a la transformació de l'àrea foral urbana, un fet que, arreu significa el pas, urbanísticament parlant, de la ciutat clàssica a la ciutat tardoantiga. En efecte, tot el costat occidental del fòrum, ben definit per recorregut interior del *Cardo Maximus*, i que ocuparia un quart, com a mínim, de la superfície d'aquella plaça, fou ocupat per un gran edifici de murs molt sòlids que devien sostenir, com a mínim, un pis superior, obrat amb *spolia*, dotat d'eficaços sòls hidràulics d'*opus signinum* i amb un *impluuium* que definia una mena d'atri. Cal interpretar, per les característiques pròpies, pel lloc que ocupa i per la documentació posterior, que es tracta de la seu del *comes ciuitatis*, el representant del poder polític i militar a cada una de les diverses *ciuitates*. Aquesta construcció que ocupà un dels sectors privilegiats de la superfície urbana, posa de manifest la poca importància, en aquells anys, d'aquella plaça que havia estat el centre neuràlgic de la ciutat. El nou poder determinava aprofitar l'espai principal per bastir un edifici necessari sense molestar; alhora que disposava el poder polític al bell mig de l'àrea urbana (Canal *et al.*, 2010, 224-234; Nolla *et al.*, 2016, núm. 108, 430-434). És possible que fos el punt de partida de la privatització i la transformació d'altres espais forals els quals amb lentitud van anar modificant aquell sector (Canal, Nolla i Sagrera, 2015, 63-74). Les esglésies carolíngies de Santa Maria de les Puellas i de Sant Genís, situades als extrems septentrional i meridional del fòrum i simètricament disposades, podrien haver aprofitat estructures preexistents.

Sabem també que en aquells anys hom va refer els sòls d'uns carrers del sector a l'oest del fòrum amb paviments de còdols, dins d'una manera d'obrar molt pròpia de la ciutat al llarg dels segles. Un fet no resolt és el de proposar amb bases suficients el lloc –el temple– on s'hauria celebrat la reunió episcopal. D'entrada, caldria imaginar, com era normal, que hom utilitzà l'església catedral, l'edifici més emblemàtic, més gran i més adequat per a un acte d'aquelles característiques. Pel que fa a *Gerunda*, les incerteses en aquesta qüestió són absolutes. Tots els indicis –prou ben fonamentats– apunten devers la inexistència d'una església *infra muros*, gran,

Planta general de *Gerunda* i del seu entorn immediat a l'antiguitat tardana. 1) Temple martirial de Sant Feliu. 2) Àrea funerària de Sant Nicolau. 3) Espai central de la necròpolis del Mercadal. 4) Cementiri de l'antic Hotel dels Italians, a redós de la Via Augusta.

petita o mitjana, abans del segon quart del segle IX quan se'ns fa present documentalment Santa Maria, ja de cop cocatedral amb Sant Feliu, que s'alçava al costat mateix de la porta nord de la ciutat –Sobreportes-, per la part de fora muralla, al damunt de la tomba martirial. Durant uns quants segles, Santa Maria i les petites capelles forals de Sant Genís i de Santa Maria de les Puelles van ser els únics edificis de culte en funcionament dins de les muralles urbanes.

Potser caldria mirar cap al conjunt martirial on és segura l'existència d'un temple que conservava les despulles de Feliu que fou refet de cap i de nou vers el 600 (Nolla i Palahi, 2011; Nolla *et al.*, 2016, 434-439). Fins i tot es podria proposar l'existència d'un edifici doble: l'un amb funció episcopal i l'altre martirial. Sigui com sigui, és l'únic lloc que confirma

l'existència segura d'un edifici religiós en els anys de l'interregne ostrogot. Sant Martí Sacosta podria tenir amb certa versemblança un origen visigot tardà (segle VII) (Nolla *et al.*, 2016, núm. 113, 445-447; Nolla, 2014-2015, 133,146) i una possible església martirial al Mercadal no deixa de ser, de moment, una possibilitat (Nolla i Palahí, 2014, 95-116; Nolla *et al.*, 2016, núm. 115, 448-452).

Des d'aquells anys, tal com ja s'ha assenyalat diverses vegades (Buenacasa i Sales, 2001, 59-75), la ciutat de Girona, ben fortificada i excepcionalment situada, sobretot en relació amb la Septimània, l'apèndix transpirinenc del regne visigot fins a la conquesta àrab i la posterior ocupació franca, comença a tenir una importància geoestratègica, i també política, que no havia tingut mai abans i que, en endavant, continuaria tenint. Recordem només la celebració, l'any 531, en aquesta ciutat d'un *concilium* que presidí Teudis, acabat de ser enaltit al tron d'Alaric, cosa que significà un cop de timó en la política del regne trencant amb les disposicions imposades anys abans pel gran Teodoric (Amich, 1998, 73-85).

Aquestes circumstàncies ajudarien a explicar l'immens prestigi que assolí el culte a Feliu a la ciutat d'aleshores ençà, entre els segles V-VII (Amich, 2006, 199-213; Amich, 2012a, 263-269), fet que ajuda a posar de manifest -des d'una altra òptica- el paper protagonista de la ciutat d'aquells anys, ben cosida a *Barcinona* cap a migdia i a *Narbo* cap a tramuntana.

LA SEU EPISCOPAL ANTIGA DE GERUNDA: BISBES I CONCILIS (S. IV - INICIS S. VI)

La llibertat assolida per l'Església al llarg del segle IV, des de Constantí i el seu edicte de tolerància (313) i, posteriorment, fins a Teodosi (380), va comportar la seva ràpida incorporació i progressiva assimilació a les estructures imperials romanes preexistents. A Hispània, l'estructura de l'Església es va anar consolidant seguint el model organitzatiu romà i creant-se una nova divisió eclesiàstica que repartia el territori i els seus habitants en cinc grans províncies eclesiàstiques seguint el model reformador de Dioclecià (284-305): *Tarraconensis*, *Carthaginensis*, *Baetica*, *Lusitania* i *Gallaecia*; més tard, en ple període visigot, s'hi va afegir una sisena província, la *Narbonensis*.

La *Tarraconensis* era una immensa província eclesiàstica que abraçava la vall de l'Ebre, gran part de la zona pirinenca de ponent a

llevant, l'actual Aragó i Catalunya i una part de les terres del nord del País Valencià. Tenia la seva capital a *Tarraco*, la residència del bisbe metropolità. Aquí acabaren per reeixir, sembla que al llarg del segle IV, les dues úniques seus episcopals del territori del nord-est de Catalunya en època tardoantiga i visigòtica, *Gerunda* i *Impúries*, Girona i Empúries (Amich, 2012a, 246-248; Nolla *et al*, 2015, 27-31). Ambdues ciutats, una al nord, a tocar de la costa, i l'altra al centre del territori, van esdevenir les *civitates* de més pes polític i eclesiàstic d'aquest país en el pas del món romà cap a l'antiguitat tardana. Van constituir-se en seus episcopals de gran influència en un territori geoestratègicament molt important en època tardoantiga i visigòtica, actuant a tall de xarnera entre el món cultural, polític, eclesiàstic i econòmic de la Gàl·lia i d'Hispania.

Sobre els orígens cristians de la ciutat de *Gerunda* i sobre el pes de la seva església i de la seva comunitat, des dels seus orígens i fins a inicis del segle VI, moment de la celebració del concili eclesiàstic de Girona de l'any 517, en sabem certament menys coses de les que voldríem actualment.

A la ciutat gironina les primeres notícies sobre la presència d'una comunitat cristiana remuntarien als primers anys del segle IV i, com ja és sabut, ens venen donades pel poeta hispanoromà del segle IV Prudenci, el qual testimonià en el seu *Peristephanon* (IV, 29-30) el martiri de Feliu a la ciutat gironina en el transcurs de la persecució de l'emperador Diocleciana (Amich, 2006, 62-67). Aquesta notícia ve complementada encara per la presència, durant el primer quart d'aquesta centúria, d'un important conjunt de sarcòfags paleocristians d'origen i taller romà, que indicarien un important grau de cristianització d'algunes de les elits aristocràtiques de la ciutat o del seu entorn més proper (Amich, 2000; Amich, 2012b, 211-222). Tot plegat, en definitiva, ens permetria parlar de l'existència a *Gerunda* a inicis del segle IV d'una important comunitat cristiana que, amb el pas dels anys, hauria anat consolidant els seu paper dins del teixit urbà i social de la ciutat, i acabaria per convertir-se en una de les dues seus episcopals de les terres del nord-est de Catalunya, juntament amb Empúries.

Històricament parlant, la primera referència documental a la seu episcopal gironina apareix en el text d'una carta que el papa Innocenci I envià entre els anys 405-409 als assistents del concili de Toledo el qual s'havia realitzat el setembre de l'any 400 per intentar solucionar de soca-rel els problemes que l'heretgia priscillianista havia provocat en molts

bisbats del nord de la península, entre ells alguns de la *Tarraconensis*, i que havia comportat una important divisió entre l'episcopat hispànic (Amich, 2004, 131-140; Amich, 2006, 56-62). De fet, l'extensió d'aquestes doctrines priscillianistes -i també arrianes- al nord i centre de la península ja havia provocat que l'any 380 calgués reunir a *Caesaraugusta* un concili on hi van assistir 12 bisbes, les seus dels quals ens són plenament desconegudes (Fuentes 2010, 495-496). Aquesta mateixa situació també havia quedat plenament reflectida anys més tard en diverses disposicions contingudes en la decretal papal que el papa Sirici va enviar l'any 385 a Himeri, *Tarraconensi episcopo* (*Carta del papa Sirici a Himeri, bisbe de Tarragona: Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni* (ed. J.M.Marquès, 1992), 51-60; Fuentes, 2010, 496-500).

És precisament gràcies a aquesta epístola papal dels primers anys del segle V (Innocenci I, *epistula* 3, 2: ed. *Patrologiae Latinae*, 20, 489-490) que coneixem les figures de Rufi i Minici, dels quals se'ns fa saber que havien estat acusats pels prelats hispànics -reunits a Toledo- d'haver ordenat bisbes de manera il·legal i il·lícita en algun indret indeterminat de la *Tarraconense*. Així, sabem que Minici (*Minicius*), bisbe d'una seu desconeguda, versemblantment de la *Tarraconensis*, s'havia arrogat el dret d'ordenar un bisbe "*in Gerundensi ecclesia*", és a dir, a l'església de Girona, en contra dels canons disciplinaris nicens (Amich, 2004, 131-140). Aquest fet havia comportat la queixa de la majoria de l'episcopat de la *Tarraconensis*, segurament formulada en el transcurs d'un concili provincial, les actes del qual avui desconec (Vilella, 1996-1997, 1043-1044; Amengual, 2013 b, 73-75). A la mateixa carta el papa també exhortava tots els bisbes que s'havien reunit a Toledo anys abans a depositar els "bisbes" il·legítimament elegits per aquells dos personatges contràriament a les normes canòniques, un fet que de ben segur es degué produir durant la celebració d'un nou concili de la *Tarraconensis*. A la llum d'aquests fets i de la mateixa epístola papal sembla clar que ja en els primers anys de la cinquena centúria *Gerunda* se'ns presenta com una seu episcopal plenament estructurada i consolidada. Havia regularitzat també la successió episcopal des de feia ja molt de temps, almenys des d'un moment indeterminat del segle IV.

Exceptuant aquesta referència a Minici de molt a principis del segle V, res més no sabem amb seguretat sobre els prelats gironins fins a l'any 516, data del concili provincial de *Tarraco*, en les actes del qual hi trobarem el nom del primer prelat gironí identificat d'època tardoantiga, *Frontinianus*.

De totes maneres, i malgrat que en la historiografia tradicional durant molt de temps es donà poc valor i rellevància a les reunions episcopals de la *Tarraconensis* del segle V, en els darrers anys s'ha posat de relleu la important activitat sinodal en aquesta zona d'Hispania al llarg d'aquesta centúria. En la majoria de casos, però, desconeixem la data de celebració d'aquestes concilis, els noms dels prelats assistents, així com també les actes dels acords presos en aquestes reunions (Vilella, 1996-1997, 1041-1057; Vilella, 2002, 327-344; Vilella, 2008, 1-6; Fuentes, 2010, sobretot 500-503). Gràcies a aquestes investigacions hom ha posat de relleu la important activitat sinodal portada a terme a la *Tarraconensis* al llarg del segle IV i, sobretot, en el V, a més de destacar les importants i, a voltes fluides, relacions existents entre els bisbes de la província eclesiàstica, el metropolità tarragoní i l'autoritat jeràrquica del bisbe de Roma. Es demostra que van mantenir una correspondència important, sobretot pel que fa a la solució de problemes doctrinals i, en particular, de disciplina eclesiàstica, com ara en els casos, sobretot durant el segle V, de les freqüents ordenacions episcopals il·legals que contravenien les disposicions dels antics concilis ecumènics, bàsicament del de Nicea (Vilella, 1994, 457-481).

És incert si algun bisbe de *Gerunda* va assistir al concili convocat pel metropolità tarragoní Ticià per intentar resoldre els greus conflictes que seguia creant el priscil·lianisme en els bisbats nord-occidentals de la *Tarraconensis* (Osca, Lleida, Tarragona, ...) i pel sud de les Gàl·lies, concili que es va celebrar a Tarragona l'any 420 i que va comptar amb la presència de set bisbes de la província eclesiàstica. La notícia sobre la celebració d'aquest concili i la situació creada pel priscil·lianisme ens és proporcionada pel text de la carta que l'escriptor Consenci, que vivia a Menorca col·laborant amb el bisbe Sever, va adreçar a Agustí d'Hipona l'any 419 (Amengual, 1991, 217-281; Amengual, 1992, 82-107; Vilella, 1996-1997, 1044-1050; Fuentes, 2010, 501).

Durant la segona meitat del segle V, nous concilis testimonien la intensa activitat sinodal portada a terme pels bisbes de la *Tarraconensis*. El primer, segons testimonia la carta enviada per Ascani, metropolità de Tarragona, al papa Hilari, hauria tingut lloc vers l'any 464 i vingué motivat per una ordenació il·legítima que havia realitzat el bisbe Silvà de Calahorra vers els anys 455-456 en contra de la voluntat del poble i de les disposicions disciplinàries nicenes. La reincidència en l'actuació del bisbe calagurrità sembla que provocà poc temps després la celebració d'un nou concili provincial per tal d'examinar el dictamen realitzat des de Roma pel papa Hilari. A més, una segona carta

d'Ascani al papa Hilari, aquest cop en nom dels bisbes de la Tarraconense probablement reunits en concili provincial, donava el seu consentiment a la creació d'una nova seu episcopal a *Egara*, dins el territori de la diòcesi de Barcelona. Aquest acord segurament es va assolir fruit de la petició del mateix bisbe de Barcelona Nundinari, que a més havia ordenat Irineu com a bisbe de la nova seu. Aquest afer molt probablement suposà la realització d'un nou concili provincial per al tractament d'aquests afers organitzatius de la província eclesiàstica. En total, quatre concilis provincials entre els anys 464-465 (Vilella, 2002, 336-344; Fuentes, 2010, 500-503).

EL SEGLE VI: EL CONCILI DE GIRONA (517)

El segle VI, sobretot, i el VII són d'una gran importància per a la tasca sinodal dels bisbes de la *Tarraconensis*. L'important nombre de concilis celebrats així ho testimonia: Tarragona (516), Girona (517), Barcelona I (540), Lleida (546), Saragossa II (592), Osca (598), Barcelona II (599), *Egara*—Terrassa— (614) i Saragossa III (691). Serà precisament gràcies a les actes d'aquestes reunions episcopals que comencem a tenir dades de primera mà i els primers noms dels prelats que regien les regnes de la seu episcopal gironina i també els de la seva seu veïna, Empúries.

L'any 516, el sisè any del regnat d'Amalaric, sota la regència del seu avi Teodoric el Gran, es va celebrar a Tarragona un concili provincial que fou convocat i presidit pel bisbe i metropolità Joan de *Tarraco* (470-520). Gràcies a les actes signades el dia 6 de novembre del mateix any, sabem que hi van assistir un total de 10 bisbes: Joan de Tarragona (metropolità), Pau d'Empúries, Hèctor de Cartagena, Frontinià de Girona, Agrici de Barcelona, Oronci de Granada, Vicenç de Saragossa, Urs de Tortosa, Cinidi de Vic i i Nibridi de Terrassa (*Concilium Tarraconense: Colección Canónica Hispana, IV* (ed. Martínez i Rodríguez, 1984), 269-281). El concili va aprovar un total de 13 cànons que insistien sobre nombrosos aspectes disciplinaris i morals encaminats a millorar l'estructura eclesial de les diòcesis i de la mateixa província eclesiàstica: reforçament de l'autoritat del bisbe metropolità tarragoní en les eleccions episcopals provincials (cànon 5è) i també en la convocatòria dels concilis provincials (cànon 6è); especial preocupació per a la revitalització del paper de les esglésies rurals i per la participació dels laics en la vida de l'església (cànon 13, 8 i 7); lluita decidida contra la usura dels clergues (cànon 10, 2 i 3); regulació d'aspectes morals del clergat, religiosos

i monjos (cànon 1 i 9); sobre la vida monàstica (cànon 11). També atorgà una legislació sobre altres aspectes, com fou la regulació de l'activitat judicial per part de l'episcopat o del clergat (cànon 4) o la lluita contra l'espoli dels béns dels bisbes que havien mort sense fer testament (cànon 12) (Fuentes, 2010, 504-506; Muñoz, 2016, 22-24).

La convocatòria d'aquest concili de Tarragona de l'any 516 cal valorar-la com una de les primeres baules d'un procés, segons sembla, encaminat, no sols a la reedificació i consolidació de la seu episcopal tarragonina com a seu metropolitana, sinó també a l'articulació territorial dels dominis episcopals, tant a nivell diocesà com pel que afecta la mateixa província eclesiàstica de la *Tarraconensis*. El procés que es deixa entrellucar en la convocatòria regular de concilis provincials en aquesta zona d'Hispania és especialment important entre els anys 516-546, com també la mateixa exportació de l'estructura eclesiàstica de l'Església a les poblacions secundàries del territori provincial (*municipia, castra i vici*) (Pérez, 2012, 259-283; Pérez, 2013b, 100). Fins i tot, aquest mateix procés sembla coexistir amb una decidida política de promoció de la mateixa autoritat del bisbe metropolità tarragoní, potser molt versemblantment motivada gràcies als estrets contactes existents amb l'estructura eclesiàstica de les Gàl·lies. Es dona una administració conjunta i compartida dels territoris visigots situats a banda i banda dels Pirineus, que sembla que hauria motivat la ràpida arribada de moltes de les directrius de Cesari d'Arle aprovades en el Concili d'Agde del 506 (Pérez, 2012, 213-214; Pérez, 2013b, 101). De fet, sembla que anys més tard, l'any 514, el papa Simmac hauria encomanat al bisbe Cesari d'Arle, com a vicari pontifici, la missió de renovar totes les Esglésies de la Tarraconense i de la Gàl·lia per així mantenir-les en comunió amb la seu romana. La celebració dels concilis provincials a la Tarraconense a partir del 516, dos anys després que el vicari papal hagués rebut aquell encàrrec, semblaria demostrar que la tasca del bisbe d'Arle va reeixir en gran mesura (Fuentes, 2010, 503).

En aquest marc, i pocs mesos després de la signatura de les actes del Concili de Tarragona (516), la ciutat de *Gerunda* va ser la seu d'un nou concili provincial convocat per Joan, metropolità de Tarragona. La poca distància existent entre la celebració d'ambdós concilis sembla ser un ressò directe de les indicacions donades pel papa Hormisdas al bisbe metropolità de *Tarraco* en sengles decretals datades en els primers mesos del mateix any 517, en el sentit de què calia reunir en concili els bisbes provincials dos cops a l'any o, almenys, en cas d'haver-hi dificultats, una (sobre aquestes

decretals, especialment (Amengual, 2013a, 577-582), com de fet ja estava regulat d'ençà del concili de Nicea de l'any 325.

Per tant, i gràcies a les actes que se'ns han conservat, sabem que a inicis del segle VI la ciutat de Girona va acollir la celebració d'un nou concili de la província *Tarraconensis*. En efecte, i tal com podem llegir a l'inici del text de les actes d'aquest concili, "*synodus habita Gerunda anno septimo Teuderici regis, sexto idus Iunias, Agapeto uiro clarissimo consul*" (*Concilium Gerundense*, 22-23: *Colección Canónica Hispana IV* (ed. Martínez i Rodríguez, 1984), 284), aquest es va reunir el dia 8 de juny de l'any 517 a *Gerunda*, en un lloc indeterminat, molt possiblement a la basílica episcopal de la ciutat, avui no localitzada, però que la majoria d'indícis portarien a pensar que estaria situada fora muralles, en el complex martirial de sant Feliu (Nolla i Palahi, 2011; Nolla *et al.*, 2016, 434-439).

Gràcies al text de les actes conservades d'aquesta reunió sabem el nom dels bisbes assistents, un total de set, presidits pel metropolità Joan de Tarragona. Es digne de menció que les signatures episcopals no van acompanyades, en aquest cas, pel nom de les seus episcopals a les quals representen els prelat, un fet, però, que no impedeix la seva segura identificació ja que tots ells eren presents i havien signat les actes en el concili de *Tarraco* de l'any anterior (*Concilium Tarraconense*, 140-159: *Colección Canónica Hispana, IV* (ed. Martínez i Rodríguez, 1984), 280-281). Així sabem que sota la presidència del metropolità de Tarragona Joan (*Ihoannes*)- que com a convocant i metropolità signà en primer lloc- hi van assistir els sis bisbes següents: Frontinià (*Frontinianus*) de Girona, que signà en segon lloc com a prelat i representant de la diòcesi on es celebrà el concili, Pau (*Paulus*) d'Empúries, Agrici (*Agricius*) de Barcelona, Cinidi (*Cynidius*) d'Auso, Nibridi (*Nibridius*) d'Ègara i Oronci (*Orontius*) d' *Iliberis* (Granada) (*Concilium Gerundense*, 92-98: *Colección Canónica Hispana, IV* (ed. Martínez i Rodríguez, 1984), 290).

El concili aprovà i signà un total de 10 cànons, els quals feien referència, en la seva immensa majoria, a qüestions litúrgiques i, també, a diversos aspectes estretament relacionats amb la disciplina eclesiàstica i la vida moral del clergat.

En primer lloc, el concili gironí demostra un gran interès per intentar reordenar i unificar la disciplina i els costums litúrgics de la província eclesiàstica, posant com a model la manera com es realitzaven a la mateixa capital, *Tarraco*. Així, en el mateix cànon 1 s'estableix, per a tota la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, que en la celebració de la missa se seguís la

pràctica de l'església metropolitana, tant pel que fa al *ordo missae* com també en l'ordre dels himnes i de l'administració dels sagraments: “*De institutione missarum, ut quomodo in metropolitana ecclesia fiunt, ita in Dei nomine in omni Terraconensi prouincia tam ipsius missae ordo quam psallendi uel ministrandi consuetudo seruetur*” (*Concilium Gerundense*, 24-28: *Colección Canónica Hispana*, IV (ed. Martínez i Rodríguez, 1984), 285). També s'ordena i es disposa en el darrer dels canons aprovats que cada dia, després de l'oració de matines i vespres, el sacerdot resés l'oració dominical o Parenostre. A la vida litúrgica també fan referència els canons 2 i 3, en els quals es regula l'ús de les lletanies (*letaniae*), les quals, segons s'acorda, es devien celebrar, de dijous a dissabte, la setmana següent a la festa de la Pentecosta, uns dies en què, a més, calia fer abstinència. Les segones lletanies (*secundis letaniis*), en canvi, calia resar-les a principis de novembre.

Uns darrers acords en el camp litúrgic fan referència a la data en què havien de ser batejats els catecúmens, i s'estableix que aquest sagrament només calia administrar-lo exclusivament els dies de les festivitats de Pasqua i de la Nativitat del Senyor, exceptuant però els malalts, que el podien rebre en qualsevol moment (cànon 4), i els nadons en perill de mort, que el podien rebre el mateix dia del seu naixement si eren presentats a tal efecte (cànon 5). De fet, aquesta praxi baptismal ja havia estat formulada i recollida en la carta que l'any 385 el papa Sirici havia adreçat al bisbe Himeri de Tarragona (*Carta del Papa Sirici a Himeri, bisbe de Tarragona*, II.3: *Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni* (ed. Marquès, 1992), 52-53; sobre aquesta decretal, vegeu Amengual, 2013b, 73).

Aquest intent d'unitat litúrgica a la província eclesiàstica *Tarraconensis* expressat en aquest concili gironí no era, de fet, el primer intent documentat a Occident sobre aquesta manera de procedir, tal i com ja ha estat assenyalat (sobre aquesta qüestió, Gros 1999, 307-319). Aquest concepte d'unificació litúrgica d'una unitat política, eclesial o administrativa ja havia estat expressada en el concili de Vannes, el qual, celebrat en una data incerta entre els anys 461 i 486 i presidit per l'arquebisbe Profuturus de Tours, i que aplegà els bisbes del nord-oest de la Gàl·lia, ja dictaminà en el mateix sentit, segurament per fer front als reductes arrians encara existents en aquella zona. En el mateix sentit, anys més tard en el Concili d'Agde (506), de gran transcendència pel que fa a la reforma clerical i dels costums litúrgics, sobretot de la mà de Cesari d'Arle, en el seu cànon 30, es preconitzava que totes les esglésies del regne tinguessin i respectessin el mateix *ordo* litúrgic. Aquesta mateixa idea apareix anys més tard en el marc

del I Concili de Braga (561), celebrat a l'oest de la península, territori que llavors formava part del regne sueu. Finalment, la consolidació d'aquest procés el trobarem l'any 633 en el marc de la celebració del IV concili de Toledo. Aquest concili, reunit sota la presidència d'Isidor de Sevilla, en el seu cànon 2, els 69 bisbes provinents de gairebé totes les esglésies del regne visigot, inclosa la Narbonesa, acceptaren unificar tots els ritus litúrgics de la missa, de les matines i de les vespres, i de l'administració dels sagraments. Era la culminació d'un procés: a la unificació religiosa del regne de Toledo plasmada en la celebració del III Concili de Toledo de l'any 589 s'hi unia posteriorment la unificació litúrgica a tots els territoris visigòtics hispànics i també a la Narbonesa (Gros, 1999, 307-314).

Els cànons restants del concili gironí fan especial referència a la vida de l'episcopat i del clergat, i sobre l'accés a aquests ordes. D'aquesta manera s'ordena que aquells que han rebut els ordes sagrats, des del bisbe al sots-diaconat (*"a pontifice usque ad subdiaconim"*) no encomanaran el govern [l'administració] de casa seva a cap persona del sexe femení, sinó que ho deixaran en mans d'un servent o d'un amic; s'accepta en canvi deixar aquest govern o administració en mans de la mare o de la germana (cànon 7), tal i com ja havia estat prescrit en el mateix Concili de Nicea (Amich, 2006, 117, nota 271). Per la seva banda, el canó 6 del mateix concili gironí fa referència als bisbes, preveres, diaques i sots-diaques que haguessin estat ordenats ja casats, els quals- es diu- no podran viure amb les seves antigues esposes (ara esdevingudes "germanes") excepte que també convisqués amb ells un testimoni.

Finalment, en el cànon 9 (i 9 bis) es legisla sobre els casos de persones que, malgrat haver rebut el viàtic, se'ls permetia rebre els sagrats ordes si feien penitència i es comprometien a portar una vida que donés prova de bons costums; en quedaven exclosos, però, aquells que haguessin rebut la penitència confessant haver comès públicament algun pecat mortal.

A la finalització d'aquest concili, caldrà que passin vint-i-tres anys més per tornar a tenir dades directes sobre la seu episcopal gironina i sobre un bisbe gironí, en aquest cas, *Stafilius*, que apareix com un dels signants d'entre els set prelats que van assistir i signar les actes del concili de *Barcino* de l'any 540: *Stafilius Gerundensis (Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano romanos* (ed. Vives, Marín i Martínez, 1963), 53).

APÈNDIX DOCUMENTAL

[CONCILIIUM GERUNDENSE]¹

Concilium Gerundense septem episcoporum habitum aera DLV.

Tituli

- 5 I Vt unaquaeque prouincia in officio ecclesiae unum ordinem teneat.
- II Vt letaniae post pentecosten a quinta feria usque in sabbato celebrentur.
- III De secundis letaniis faciendis Kalendarum Nouembrium.
- 10 IIII Vt pascha tantum et natale Domini baptismum detur, excepto his qui in languore consistunt.
- V Vt unius diei infans, si in discrimine est, baptizetur.
- VI Vt coniugati ab episcopo usque ad subdiaconum non sine testimonio uiuant.
- 15 VII Vt qui sine uxoribus ordinantur, extraneas in domo non habeant.
- VIII De laicis qui uiduam aut dimissam acceperint, ut in clero non admittantur.
- VIII De his qui publice paenitentiam non accipiunt sed tantum uiaticum, ut in clero promoueantur.
- 20 X Vt omnibus diebus uespertinis et matutinis oratio Dominica dicatur.
- In nomine Christi synodus habita Gerunda, anno septimo Teuderici regis, sexto Idus Iunias, Agapeto uiro clarissimo consl.
- 25 I Vt unaquaeque prouincia in officio ecclesiae unum ordinem teneat.
- De institutione missarum, ut quomodo in metropolitana ecclesia fiunt, ita in Dei nomine in omni Terraconensi prouincia tam ipsius missae ordo quam psallendi uel ministrandi consuetudo seruetur.
- 30 II. Vt letaniae post pentecosten a quinta feria usque in sabbato celebrentur
- De letania, ut expleta sollemnitate pentecosten, sequens septimana a quinta feria usque in sabbato per hoc triduo abstinentia celebretur.
- 35 III De secundis letaniis faciendis Kalendarum Nouembrium
- Item secunda letania facienda a Kalendis Nouembribus, ea ta-

¹ *Concilium Gerundense: Colección Canónica Hispana IV* (ed. Rodríguez, 1984), 283-290.

- men condicione seruata, ut, si iisdem diebus Dominica interces-
serit, in alia hebdomada secundum prioris abstinentiae obseruan-
tiam a quinta feria incipiatur, et in sabbato uespere missa facta
finiatur; quibus tamen diebus a carnibus et a uino decreuimus
40 abstinentendum.
- III Vt pascha tantum et natale Domini baptismum detur,
excepto his qui in languore consistunt
De catecuminis baptizandis id statutum est, ut, quia in paschae
sollemnitate uel Natalis Domini, quando magis sollemnitate cele-
45 britas maior est, rariores ad baptizandum ueniunt, ceteris sollem-
nitatibus infirmi tantummodo debeant baptizari, quibus quocumque
tempore conuenit baptismum non negari.
- V Vt unius diei infans, si in discrimine est, baptizetur.
De paruulis uero qui nuper materno utero editi sunt, placuit
50 constitui ut, si infirmi ut adsolet fuerint et lac maternum non ap-
petunt, etiam eadem die qua nati sunt si oblati fuerint, baptizentur.
- VI. Vt coniugati ab episcopo usque ad subdiaconum non sine
testimonio uiuant
De conuersatione uitae a pontifice usque ad subdiaconum post
55 suscepti honoris officium: si qui ex coniunctis fuerint ordinati, ut
sine testimonio alterius fratris utatur auxilium iam ex coniuge facta
non habitent. Quod si habitare uoluerint, alterius fratris utatur
auxilium cuius testimonio uita eius debeat clarior apparere.
- VII Vt qui sine uxoribus ordinantur, extraneas in domo non
60 habeant
De his uero qui sine coniugibus ordinantur et familias domus
habent, habito secum pro uitae conuersatione fratre in testimonium,
non per quamcumque feminei sexus personam eius substantia gu-
bernetur, nisi aut per puerum aut per amicum suam domum debeat
65 ordinare. Si uero matrem in domum habuerit aut sororem, secun-
dum priorum canonum statuta per earum personas eius debeat
contutari substantia.
- VIII De laicis qui uiduam aut dimissam acceperint, ut in clero
non admittantur.
70 Si quis uero de laicis post uxorem aliam cuiuscumque condicio-
nis cognouerit mulierem, in clero nullatenus admittatur.
- VIII De his qui publice paenitentiam non accipiunt sed tantum
viaticum, ut in clero promoveantur.
Is uero qui aegritudinis languore depressus paenitentiae bene-
75 dictionem, quod uiaticum deputamus, per communionem acceperit,
et postmodum reualescens caput paenitentiae in ecclesia publice
non subdiderit, si prohibitis uitiis non detinetur obnoxius, admit-
tatur ad clerum.
- X De discretione penitentium qui possunt ad egesasticos or-
80 dines prouei uel qui non possunt.

- Hii qui in discrimine constituti penitentiam accipiunt nulla manifesta scelera confitentes sed tantum peccatores se predicantes, huiusmodi si reualuerint possunt etiam per morum probitate ad gradus eglesticos peruenire. Qui uero ita penitentiam accipiunt
- 85 ut aliquod mortale peccatum perpetrasse publice fateantur, ad clerum uel honores eglesticos peruenire nullatenus possunt, quia se confessione propria notauerunt.
- X. Vt omnibus diebus uespertinis et matutinis oratio Dominica dicatur.
- 90 Ita nobis placuit, ut omnibus diebus post matutinos et uespera oratio Dominica a sacerdote proferatur.
- [1] Iohannes in Christi nomine episcopus subscribsi
 [2] Frontinianus in Christi nomine episcopus subscribsi
 [3] Paulus in Christi nomine episcopus subscribsi
- 95 [4] Agricius in Christi nomine episcopus subscribsi
 [5] Cynidius in Christi nomine episcopus subscribsi
 [6] Nibridius in Christi nomine episcopus subscribsi
 [7] Orontius in Christi nomine episcopus subscribsi

TRADUCCIÓ²
 CONCILI DE GIRONA (517)

Concili de set bisbes a Girona celebrat l'any 517. En nom de Crist, concili tingut a Girona l'any setè del rei Teodoric, essent cònsol l'illustre Agapet, el dia 8 de juny.

1. Que cada província tingui un únic ordre en les celebracions de l'església.

Sobre la celebració de la missa [disposem] que en tota la província Tarraconense se servi, en nom de Déu, la forma de celebrar la missa i el costum de cantar els salms i d'administrar [els sacraments] que s'observa a l'església de la metròpoli.

2. Que les lletanies després de Pentecosta se celebrin de dijous al dissabte

Sobre les lletanies [disposem] que, acabada la solemnitat de la Pentecosta, se celebri abstinència els tres dies de la setmana següent del dijous al dissabte.

3. Sobre les segones lletanies, que caldrà resar al començament del mes de novembre

També disposem que les segones lletanies s'han de tenir a l'inici del mes de novembre, amb la condició que, si s'escau que un dia d'aquelles és diumenge, es traslladin a la setmana següent i que l'observança del dejuni comenci el dijous i acabi el dissabte a la tarda, després de missa, dies durant els quals caldrà abstenir-se de carn i de vi.

² *Concili de Girona: Concilis provincials Tarraconenses* (ed. J.M. Marquès, 1994), Barcelona (Clàssics del Cristianisme 50 bis), 61-64.

4. Que el baptisme només s'administri per Pasqua i pel Nadal del Senyor, excepte als malalts

Sobre els catecúmens que han de ser batejats, atès que en les solemnitats de Pasqua i del Nadal del Senyor, quan la celebració és més solemne, són més pocs els qui acudeixen a rebre el baptisme, s'ha establert que en les altres festes només es bategin els malalts, als quals en cap moment no convé denegar el baptisme.

5. Que els nadons rebin el baptisme si es troben en perill.

Sobre els nadons que acaben de sortir del si matern ha semblat bé d'ordenar que, si es posen malalts i, com sol passar, no volen prendre el pit de la mare, siguin batejats el mateix dia del naixement, en el cas que hom els presenti.

6. Que els casats, del bisbe fins al sots-diaconat, no visquin sense testimonis.

Sobre la forma de viure, des del bisbe fins al sots-diaconat, en el cas que hagués estat ordenat algun casat, [disposem] que, després d'haver rebut aquests honorables oficis, no convisquin amb l'esposa, esdevinguda germana, sense la presència d'un altre germà; si volen conviure-hi, que admetin a casa seva un altre germà, amb el testimoni del qual aparegui més pura la seva vida.

7. Que els qui s'ordenen sense ser casats no tinguin dones forasteres a casa seva

En canvi, els qui s'ordenen sense ser casats i tenen servents a casa, prenent un germà que convisqui amb ells com a testimoni de vida, que no encomanin a cap dona el govern de casa seva, sinó que l'han de regir per mitjà d'un servent o d'un amic. Però si tenen a casa la mare o una germana hauran d'encomanar el regiment de la casa a aquestes persones, d'acord amb el que estableixen els canons antics.

8. Que no siguin admesos al clero els laics que es casen amb una viuda o una divorciada

Els laics que després de la [primera] esposa han tingut relacions amb una dona, sigui quina sigui la condició d'aquesta, que no siguin admesos al clero.

9. Els qui no reben públicament la penitència, sinó solament el viàtic, podran ser admesos al clero

Aquell qui, trobant-se greument malalt, va rebre la benedicció de la penitència per mitjà de la comunió que considerem viàtic, i una vegada restablert no va fer penitència pública a l'església, si no té altres impediments, podrà ser admès al clero.

9bis. Quins dels sotmesos a penitència poden ser promoguts a l'ordre sagrat i quins no.

Aquells qui, trobant-se en perill de la vida, reben la penitència sense confessar càrrecs públics i només reconeixent ser pecadors, en cas de recuperar la salut poden obtenir dignitats eclesiàstiques, mentre donin prova de bons costums; en canvi, aquells qui en aquestes circumstàncies reben la penitència confessant haver comès públicament algun pecat mortal, de cap manera no poden ingressar en el clero ni en les dignitats eclesiàstiques, perquè es van difamar amb la seva pròpia confessió.

10. *Que cada dia es digui el Parenostre a l'ofici del matí i del vespre.*

Ens sembla bé que cada dia, després de l'ofici del matí i del vespre, el sacerdot reciti l'oració del Parenostre.

Joan, bisbe en nom de Crist, he signat.

Frontinià, bisbe en nom de Crist, he signat.

Pau, bisbe en nom de Crist, he signat.

Agripi, bisbe en nom de Crist, he signat.

Cinidi, bisbe en nom de Crist, he signat.

Nibrídi, bisbe en nom de Crist, he signat.

Oronci, bisbe en nom de Crist, he signat.

BIBLIOGRAFIA

Fonts

La Colección Canónica Hispana. IV. Concilios Galos. Concilios Hispanos: primera parte a cura de G. Martínez i F. Rodríguez, Madrid, 1984.

Concilis Provincials Tarraconenses a cura de J.M. Marquès, Barcelona, 1994 (Col·lecció Clàssics del Cristianisme, 50 bis).

Concilios visigóticos e hispano-romanos a cura de J. Vives, T. Marín i G. Martínez, Barcelona-Madrid, 1963.

Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni a cura de J.M. Marquès Barcelona, 1992 (Col·lecció Clàssics del Cristianisme, 27).

Estudis

Amengual, 1991:

J. Amengual, *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I, Mallorca.

Amengual, 1992:

J. Amengual, *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, II, Mallorca.

Amengual, 2013a:

J. Amengual, Tarragona, Elx i Toledo. Metropolitans i vicaris papals en el segle VI, *Revista Catalana de Teologia*, 38/2, Barcelona, 547-590.

Amengual, 2013b:

J. Amengual, L'església paleocristiana de Tàrraco, *Tarraco christiana ciuitas* a cura de J.M. Macías i A. Muñoz, Tarragona, 69-81 (col. Documenta, 24).

Amich, 1998

N.M. Amich, El *Concilium* de Gerunda de l'any 531 segons el testimoni de *les Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 39, Girona, 73-85.

Amich, 2004

N.M. Amich, *L'epistula 3 d'Innocenci I (402-417): en els orígens de la seu episcopal de Gerunda*, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, 45, Girona, 131-140.

Amich, 2006

N.M. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 19).

Amich, 2012a:

N.M. Amich, *La Girona cristiana: la seu episcopal i el culte a sant Feliu de Girona en l'antiguitat tardana*, *Parva Gerunda* a cura de D. Vivó, Ll. Palahí i J.M. Nolla, Girona, 246-283 (col·lecció història de Girona 48).

Amich, 2012b:

N.M. Amich, *Els sarcòfags paleocristians de Sant Feliu de Girona*, *Parva Gerunda* a cura de D.Vivó, Ll. Palahí i J.M. Nolla, Girona, 211-222 (col·lecció història de Girona 48).

Buenacasa i Sales, 2001:

C. Buenacasa i J. Sales, *Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (segles VI-VII)*, *I Congrés d'Història de Girona. Girona. Dos mil anys d'història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, Girona, 59-75.

Canal, Nolla i Sagrera, 2015:

E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *El fòrum de Gerunda. Vestigis documentals*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LVI, Girona, 63-74.

Canal *et al.*, 2010:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500-segona meitat del segle XII)*, *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* a cura de N. Figueras i P. Vila, Barcelona, 224-234.

Fuentes, 2010:

Manuel M. Fuentes, *Els concilis provincials hispano-romans i visigòtics de Tarragona (segles IV-VII). Notes per al seu estudi*, *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)* a cura de Josep M. Gavallda, A. Muñoz i A. Puig, Tarragona, 491-518.

Gros, 1999:

M. S Gros, *Litúrgia i legislació conciliar a la Hispània visigoda*, *Revista Catalana de Teologia*, XXIV/2, Barcelona, 307-319.

Muñoz, 2016:

A. Muñoz Melgar, *1.500 anys del Concili Provincial de l'any 516*, *Església de Tarragona*, 294, Tarragona, 22-24.

Nolla, 2007:

J. M. Nolla, *La defensa de la Vía Augusta en la Antigüedad Tardía*, *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti com paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración por la UNESCO de las murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad* a cura d'A. Rodríguez Comenero i I. Rodà, Lugo, 633-647.

Nolla, 2014-2015:

J. M. Nolla, *En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta*, *Butlletí Arqueològic*, Tarragona, 36-37, 133-146.

- Nolla i Palahí, 2011:
 J. M. Nolla i L. Palahí, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques*, Girona (Estudis Arqueològics, 9).
- Nolla i Palahí, 2014:
 J. M. Nolla i L. Palahí, El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació, *Pyrenae*, 45-2, Barcelona, 95-116.
- Nolla i Vivó, 2012:
 J. M. Nolla i D. Vivó, *Gerunda: les muralles, Parva Gerunda* a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona, 49-69 (Col·lecció Història de Girona 48).
- Nolla et al., 2008:
 J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, E. Canal, G. García, M^a. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- Nolla et al., 2015:
 J.M. Nolla, J. Tremoleda, J. Sagrera, D.Vivó, N.M. Amich, Ll. Buscató, Ll. Pons, X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i A.Cobos, *Empúries a l'Antiguitat Tardana* a cura de J.M. Nolla i J. Tremoleda, Girona Monografies emporitanes 15.1).
- Nolla et al., 2016:
 J. M. Nolla, J. Burch, L. Palahí, N. M. Amich, E. Canal, J. Casas, P. Castanyer, J. Sagrera, M. Sureda, J. Tremoleda, D. Vivó, J. Vivo, A. Costa, M. Prat, J. Simon i A. Varenna, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Girona.
- Pérez, 2012
 M. Pérez, *Tarraco en la antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VIII)*, Tarragona.
- Pérez, 2013a:
 M. Pérez, *Tarraco a l'època tardoromana. Història política i eclesiàstica, Tarraco christiana ciuitas* a cura de J.M. Macías i A. Muñoz, Tarragona, 83-96 (col. Documenta, 24).
- Pérez, 2013b:
 M. Pérez, *Tarraco a l'època visigòtica. Història política i eclesiàstica, Tarraco christiana ciuitas* a cura de J.M. Macías i A. Muñoz, Tarragona, 97-110 (col. Documenta, 24).
- Vilella, 1994:
 J. Vilella, La correspondencia entre los obispos hispanos y el papado durante el siglo V, *Studia Ephemeridis Augustinianum*, 46, Roma, 457-481
- Vilella, 1996-1997:
 J.Vilella, *Els concilis eclesiàstics de la Tarraconensis durant el segle V, "Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol" (Girona 1995), "Annals de l' Institut d'Estudis Gironins"*, 37, (Girona), pàg.1041-1057.
- Vilella, 2002:
 J. Vilella, Los concilios eclesiásticos de la *Tarraconensis* durante el siglo V, *Florentia Iliberritana*, 13, Granada, 327-344.
- Vilella, 2008:
 J.Vilella, Los concilios eclesiásticos hispanos del período visigodo-arriano: análisis histórico-prosopográfico, *Medieval Prosopography*, 25, Michigan, 1-47.